

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2024, s. 12: 505-536

İlk Üç Asırda Kırâatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam Olarak Halef Örneği

The Phenomenon of Preference in Recitations in The First Three Centuries: The Example of Halaf Râvi and İmam

Cafer YILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi ABD,
Assistant Professor, Giresun University, Faculty of Theology
Department of Qur'an Recitation and Science of Qiraat
cafer.yildiz@giresun.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1758-4044

DOI: 10.56720/mevzu.1476443

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Mayıs / May 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 7 Temmuz / July 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Yıldız, Cafer. "İlk Üç Asırda Kırâatlerde Tercih Olgusu: Râvi ve İmam Olarak Halef Örneği". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 505-536.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1476443>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0



Öz

Kur'ân tilavetinde farklı vecihlere kaynaklık eden yedi harf hadisleri, barındırdığı "kolayınıza geleni okuyun" ifadesi gereğince tercih olgusunun da ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. "Tercih" olarak isimlendirilen bu seçme eylemi, kırâat ilminin oluşmasında esas teşkil etmiştir. Tercih sürecinin bidayeti sahâbe devrine dayanır. Anlamsal muhtevası farklı olmakla birlikte bu süreç tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devrinde de devam etmiş, İbn Mücâhid dönemine gelinceye kadar yaygınlık kazanmıştır. Kırâat imamları tabiîn ve tebe-i tabiîn dönemine tekabül eder. Bu dönemde birbirinden mahir on kırâat imamı birçok hocadan elde ettikleri rivayetlerden kendileriyle şöhret bulan kırâat vecihleriyle kıraatte ön plana çıkmıştır. Önemli ilim merkezlerinden Medine'de Nâfi ve Ebû Ca'fer, Mekke'de İbn Kesîr, Şam'da İbn Âmir, Basra'da Ebû Amr b. Alâ ve Kûfe'de Âsım, Hamza, Kisâî, Ya`kûb ve Halef gibi mümtaz imamlar kırâat ilminin öncüleri olmuştur. Bunlardan Halef, Kûfe'de hem Hamza kırâatini okutarak o kırâatin devamını sağlamış bir râvi hem de diğer hocalarından da okudukları arasından tercihte bulunarak kendi kırâatini oluşturmuş imamdır. Çalışmamızda Halef'in râvi olarak rivayetleri ile imam olarak tercihleri arasındaki benzer ve farklı yönlerini ortaya koyup; kırâatlerin ciddiyetle ve sorumluluk duygusuyla nesilden nesile aktarılarak korunduğu fikrine katkı sunmak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: Kırâat, Tercih, Halef, Rivayet, İmam.

Abstract

The hadiths of seven letters, which are the source of different aspects in the recitation of the Quran, have also paved the way for the emergence of the phenomenon of choice, in accordance with the expression "read what is convenient for you". This act of choosing, called "preference", formed the basis for the formation of the science of recitation. The beginning of the selection process dates back to the period of the Companions. Although its semantic content was different, this process continued in the reign of Tabi'in and Tebe-i Tabi'in and became widespread until the period of Ibn Mujahid. The recitation imams correspond to the tabiîn and tebe-i tabiîn periods. During this period, ten skilled recitation imams came to the fore in recitation with their recitation aspects that found fame through the narrations they obtained from many hodjas. Nafi and Ebû

Ca'fer in Medina, İbn Kesîr in Mecca, İbn Âmir in Damascus, Ebû Amr b. Distinguished imams such as Asim, Hamza, Kisai, Ya'kûb and Khalaf in Ala and Kufa became the pioneers of the science of recitation.. Halaf kufe too a râvi. Hamza is an imam who continued to recite her recitation and created her own recitation by choosing among what she read from other teachers. In our study, we reveal the similarities and differences between the narrations of Halaf as ravi and her preferences as imam. We want to contribute to the idea that recitations are preserved by being passed down from generation to generation with a sense of seriousness and responsibility.

Keywords: Recitation, Preference, Halaf, Rumor, Imam.

Giriş

Temel belirleyici unsur olarak isnadın, öğrencinin hocasından aldığını kendi öğrencisine aktarmak şekliyle vücut bulduğunu ifade etmek gerekir. Durum böyleyken zaman zaman bir öğrencinin birkaç hocadan ders alması da imkân dâhilinde olmuştur. Dolayısıyla sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde, farklı rivayet kanallarıyla elde etmiş olduğu kırâatler karşısında bir öğrencinin nasıl bir tutum sergilediği araştırma konusudur. Örneğin râvi bir veya birkaç kişiden aldığı kırâatleri Fâtihâ'dan Nâs'a kadar herhangi bir harfine dokunmadan aynı şekilde mi aktarmış; yoksa bir hocadan aldığı kırâate başka bir hocadan aldıklarını da katarak her biri sahih olsa da tek hocaya ait olmayan karma bir kırâat mi aktarmıştır? Her iki şekilde de râvi bir tercihte bulunmuştur; ancak bizim cevabını arayacağımız tercihten kasıt râvînin ikinci sorudaki tutumuna yönelik tercihi olacaktır. Ayrıca konumuz bağlamında şu sorulara da cevap bulmak gerekecektir: Kırâat ilminin teşekkül sürecinde yoğun olarak işlenen tercih eylemi bir tür kırâat icat etmek midir, bir kişi iki farklı rivayette bulunuyorsa bu bir tezat teşkil eder mi, tercihte bulunmak belli bir dönem ve kişilere mi mahsustur, kırâat imamları tercihin neresindedir?

Kırâatle ilgili çalışmalara bakıldığında konumuzla ilgili birtakım çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Muhammed Bâlvâlî'nin *el-İhtiyâr fi'l-kırâati ve'r-resmi ve'd-dabt*, Nasr Sâid'in *el-İhtiyâr fi'l-kırâati'l-Kur'âniyye*, Emîn b. İdrîs b. Abdîrrahmân Fellâte'nin *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ mefhûmuhû, merâhiluhû ve eseruhû fi'l-kırâat*, eserleri ile Musa Akpınar'ın "Kıraatlerde Tercih ve Tenkitlerin Kıra-

atlerin Sahihliği Açısından Değerlendirilmesi”, Sait Bosat’ın “Kırâat İmamlarında İhtiyar Olgusu” ve Cafer Yerlikaya’nın “Halef Kırâati Özeline Kırâatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler” makalelerini bu minvalde zikredebiliriz. Bu eserlere ilaveten konuyla kısmi ilişkisi olan çalışmalar da mevcuttur.¹ Çalışmamız boyunca zikredilen tüm eserlerden istifade etmeye çalıştık. Biz konumuzu “Halef örneği bağlamında, ilk üç asırda tercih olgusu” olarak belirledik. Bu minvalde, amacımız rivayet merkezli bir disiplin olarak kırâatlerin, kritik badiyeler atlattığı ilk asırlarda titizlikle muhafaza edildiğini ve bu noktada tercih olgusunun kırâatlerin korunmuşluğuna katkısını ortaya koymak olacaktır. Halef’in, Hamza’dan yaptığı rivayetle kendi tercihlerinin karşılaştırmasını yaparak konuyu, belli bir çerçevede ele almaya çalıştık.

1. Tercih

Türkçe’ye de geçmiş bir kelime olarak *tercih*, (تَرْجِيح - تَرْجِيح) fiilinin tef’îl bâbına ait mastarı (تَرْجِيح) olup, sözlük anlam olarak “iki şeyden birini seçmek, ağır basmak, üstün tutmak ve meyletmek” demektir.² İstilahî olarak tercih, “Kırâat okuyuşları konusunda nakledilen vecihler arasında gerek senet gerekse râvîler açısından en şöhret bulmuş olanını kabul etme”,³ “Ehlinin (kâri), senediyle nakledilmiş kırâatlere başvurarak onlardan kendince tercihe şâyan olanını seçmesi ve bu yolla kendine ait bir okuyuş ortaya koymasudur”⁴ şeklinde anlandırılmıştır. Bu tanımlar minvalinde bir

¹ Aydın Kudat, *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020); Cemil Küçük, “Mütevâtir Kırâat İmamlarının Kırâatleri Tercih Yöntemi”, *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 48-68; Yakup Uzun, “Sahih Kırâatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 261-282; Fatih Cankurt, “Sahih ve Şâz Kırâat Farklılıkları Bağlamında Mufassal Süreler”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 84-113.

² İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lugati ve sihâhu'l-Arabîyye*, thk. Abdulğafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 1979), 1/364.

³ Mehmet Ünal, “Bir Kırâat Terimi Olarak ‘Hüccet’in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 70; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 360; Aydın Kudat, *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 94; Sait Bosat, “Kırâat İmamlarında İhtiyar Olgusu”, *Hikmet Yurdu* 13/25 (2020), 4.

⁴ Abdulhalîm b. Muhammed el-Hâdî, *el-Kırââtü'l-Kur’âniyye târîhuhâ, subûtuha, hücciyetuhâ ve ahkâmuhâ* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999), 262; Muhammed Bâlvâlî, *el-İhtiyâr fi'l-kırâati ve'r-resmi ve'd-dabt* (Mağrib, 1997), 12; Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Debbâğ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.),

benzerini de Kurtubî (öl. 671/1273)'de görmekteyiz. Kurtubî, "el-Câmi'" adlı eserinin girişinde kırâatlerin tercihiyle ilgili şunları aktarır: "Bu meşhur kırâatler kurrâ imamların tercihleridir. Onlardan her biri kendince en güzel ve üstün olanı seçmiştir. Daha sonra bu seçimini bir tarz olarak sürdürmüş ve onu öğrencilerine okutmuştur. Nihayet imam o tercihiyle meşhur olmuş ve o kırâat imamın adına nispet edilmiş olmuştur. Hiç kimse bir diğeri için tercihini inkâr etmemiş, geniş bir müsamahayla karşılaşmıştır. Aynı dönemde yaşayan Müslümanlar da bu imamların rivayetlerinin sıhhatine itimat etmiştir. Hatta bu konuda icmâ oluşmuştur."⁵

Tanımla alakalı değerlendirmeye geçmeden önce ifade edelim ki, tercih kelimesi "ihtiyâr (إِخْتِيَار)" kelimesiyle eş anlamlıdır.⁶ Arapça kaynaklarda ekseriyetle ihtiyâr lafzı kullanılır. Bu kelime farklılığının konumuzun ana fikrini etkileyecek derecede önemi bulunmamaktadır. Dolayısıyla tercih lafzını kullanmış olmamız onun Türkçeye mal olmuş bir kelime olmasıyla alakalıdır.

Tercihle ilgili yapılan tanımlarda birkaç hususun altını çizmek gerekir:

1. Tercih eylemini yapacak olan kişinin kırâat ehli olması gerekir.
2. Seçimler kesinlikle rivayet usûlü gereği sıhhat değeri taşıyan yani bir senede sahip olan okuyuşlar arasından yapılmalıdır.
3. Tercihe konu olan rivayetlerin Kur'ân olup olmadığı tartışmaya açık olmamalıdır. Bu bağlamda, kırâatlerin sıhhat şartlarıyla ilgili zikredilen üç kriterin⁷ herhangi birinde eksikliğin bulunmaması gerekmektedir.⁸

1/52; Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân liba`zi'l-mebâhisi'l-müteallikati bi'l-Kur'ân alâ tariki'l-ityân*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Metbûâti'l-İslâmiyye, 1991), 121.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 1/79.

⁶ Cevherî, *es-Sihâh*, 2/651; Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb Feyrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-'Arkemûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 389.

⁷ Ulemanın ekseriyetinin kabul ettiği bu üç kriter şunlardır: 1) Hz. Peygambere kadar ulaşan sahih bir isnadın bulunması ki bu semâî bir isnaddır. 2) Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği Mushaf yazı formatı esas olacak. Bu mushafa uymayan ifade tarzlarının Kur'ân'î olma özelliği bulunmamaktadır. 3) Bir yönüyle de olsa Arap dil bilimine uygun olacak. Bir kırâatin sahih ve Kur'ân kabul edilebilmesi için bu üç özelliği bulundurması gerekmektedir. (İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/ 9-13).

⁸ Hâdî, *el-Kırââtü'l-Kur'âniyye*, 266.

4. Tercih yapan kişinin o tercihte sürekliliğinin olması gerekir. Ta ki o okuyuş tercih edenle bilinir olsun ve ona nispet edilsin.⁹ İbn Mes'ûd'un (öl. 32/652) kırâati, Übeyy b. Kâ'b'ın (öl. 33/654) kırâati, Zeyd b. Sâbit'in (öl. 45/665) kırâati gibi isimlendirmelerin yapılması bu sahâbilerin öğrendikleri kırâat üzerinde sebat etmeleri ve bunun sonucunda o okuyuşla özdeşleşmiş olmalarındandır.

Burada, tercih yapan kişinin rivayetlerin dışına çıkarak kendinden bir şeyler ilave etmeyeceği özellikle dikkat edilmesi gereken bir konudur. İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) tespitine göre yapmış oldukları tercihler sebebiyle kırâatler imam ve râvilerin adlarına nispet edilmiştir. Hamza'nın kırâati derken bu, Hamza'nın tercihi demektir. Yoksa Hamza'nın, ictihad marifetiyle daha önce olmayan bir okuyuşu icat ettiği şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁰ Yapılan tercihler en az iki kırâat arasındandır. Bu kırâatler arasında daha yaygınlık, daha kolaylık veya tercihe sebep olacak herhangi bir üstünlük vesilesi bulunabilir. Ancak tercih edilen bir kırâat sebebiyle diğer kırâatler gerçek dışı olmakla itham edilmemektedir.

Tercih olgusu sahâbe nesliyle başlayan ve kırâatlerin imamlarla anıldığı bir dönem olarak ikinci yüzyılın ortaları itibarıyla olgunluğa ulaştığı bir süreçtir.¹¹ Kurrânın tercihle olan münasebetini doğru anlayabilmek için ilk üç asra odaklanarak süreci daha detaylı bir şekilde ele almak gerekmektedir. Sahâbe, tabiin ve tebe-i tabiin dönemlerini de kapsayan bu süreçte özellikle tebe-i tâbiîn dönemi tercihin hız kazanmasının yanı sıra kırâatleri şöhret bulmaya başladığı ve bölge adıyla anılmaktan belli imamların adıyla anılmaya başladığı döneme rastlamaktadır.

Bu dönemde bazı kıraat vecihlerinin bazı imam ve ravilerin adıyla anılmasına etken olan unsur müvazebettir. Müvazebet ise toplum tarafından hüsn-ü teveccüh gören, kendini bu işe vakfeden belli imamların bazı vecihleri okuma

⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/52; İbrahim b. Saîd ed-Düserî, *Muhtasarü'l-ibârât li mu'cemi mustalehâti'l-kırâât* (Riyâd: Dâru'l-Haddâra, 1429/2008), 15.

¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/52.

¹¹ Emîn b. İdrîs b. Abdirrahmân Fellâte, *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ mefhûmuhû, merâhiluhû ve eseruhû fi'l-kırâât* (Suudi Arabistan: Câmî'atü Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1421/2000), 87-88.

ve okutmasına devam etmeleri böylece onunla şöhret bulmalarıdır.¹² Bu bağlamda tercih ameliyesini anlamak için meselenin tarihi sürecini ele almaktan geçmektedir.

İlk nesil olan sahâbe, Hz. Peygamber'e gönderilen vahyi alma ve koruma hususunda büyük bir gayret içerisindeydi. Her bir sahâbî Kur'ân'ı Allah resûlü'nden duyuyor ve duyduğu şekliyle ezberliyordu. Allah resûlü'nden farklı şekilde duymuş olacaklar ki zaman zaman, Kur'ân okuyuşuyla temayüz etmiş kişiler birbirlerine muhalefet ediyor, hatta bu ihtilafın sebebi olarak Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak okuyuşlarını onaylatmaya çalışıyordu. Aktarılan rivayetlere göre Allah resûlü bu tür durumlarda Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm arasında geçen olayda da olduğu üzere iki tarafı da onaylayıp, Kur'ân'ın yedi harf üzere indiğini, herkesin kolayına geldiği şekliyle okuyabileceğini ifade etmekteydi.¹³ Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesi tercih konusunu da içerecek şekilde geniş bir müsamaha alanı sunmuştu. Bu müsamaha Allah resûlü'nün vefatından sonra da devam etmiştir. Sahâbeden kimisi kırâat konusunda daha mahir hatta Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olmuşken,¹⁴ kimisi de sahâbeden bir başkasının kırâatini tatbik etmekteydi. Bu durum zamanla kırâatlerin, bu alanda ön plana çıkan sahâbeye izafe edilmesini, diğer sahâbilerin ise bu kişilerden kırâat öğrenerek onlar arasından tercihte bulunmaları sonucunu doğurmuştur. Sahâbenin tercihini açıkça yansıtan bir rivayet Dahhâk'tan (öl. 105/723) gelmiştir. Dahhâk, Abdullah İbn Abbâs'ın (öl. 68/687), Zeyd b. Sâbit'in kırâatini tatbik ettiğini ancak on iki yerde ona muhalefet ederek İbn Mes'ûd'un kırâatini tercih ettiğini aktarmıştır.¹⁵

Sahâbenin ardından gelen, diğer bir ifadeyle sahâbiler devrine yetişen nesle tâbiîn denmektedir. Bunlar Allah resûlünü görmeyen fakat sahbeyle en

¹² Bk. Kudat, *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 142.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. İzzeddîn Dallı vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1433/2016), "Fezâilü'l-Kur'ân", 5 (No: 4992).

¹⁴ Rivayet edilen bir hadise göre Allah Resûlü: "Kur'ân'ı şu dört kişiden öğrenin: Abdullah İbn Mes'ûd, Ebû Huzeyfe'nin azadlısı Sâlim, Muâz b. Cebel ve Ubey b. Ka'b" buyurmuştur. Bk. Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 16 (No: 3808).

¹⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 1/426. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/52.

az bir sohbet miktarı kadar zaman geçirmiş ikinci nesildir.¹⁶ Tâbiînin bir kısmı hayatlarının büyük bölümünü sahâbeyle geçirerek kırâat adına tüm bildiklerini de onlardan elde etmişlerdir. Hatta tabiînden bir kişinin sahâbeden birçok kişiden kırâat öğrenme imkânı da olmuştur. Sahâbede olduğu gibi bu nesilde de kendini kırâat ilmine vakfeden mümtaz şahsiyetler bulunmuş, her biri farklı bir bölgede öğrendiklerini sonraki kuşağa aktarma adına yüzlerce talebe yetiştirmiştir.¹⁷ Yazılı eserlerin olmadığı ve sözlü geleneğin ilmî birikimin intikalinde hala etkin unsur olduğu bu süreç, ilim ehlini, aktarıla gelen mevcut rivayetlerin sonraki nesle ulaştırılması konusunda hassas davranmaya sevk etmiştir. Dolayısıyla tabiînin nesli sahâbeden derlediklerini talebeleri aracılığıyla sonraki kuşaklara ulaştırma gayretinde olmanın yanı sıra¹⁸ bir yandan da hocalarından gördükleri üzere kendi tercihlerini oluşturmaktaydılar. Bu süreci bir zaman dilimi olarak kayıtlarsak birinci asrın ortalarıyla başlatıp ikinci asrın sonlarına kadar götürmemiz gerekmektedir.

Kırâat ilmi, kendini bu ilmi öğrenme ve öğretmeye vakfetmiş kişiler sayesinde müstakil bir disiplin haline gelmiş, Mekke, Medine, Basra, Şam ve Kûfe gibi merkezlerde çok yoğun çalışmalar yürütülmüştür.¹⁹ Doğal olarak bu dönem kurrâsının önceki dönemlere göre alternatif kırâat rivayetlerine ulaşma imkânı daha çok olmuştur. Örneğin İmam Nâfi'in (öl. 169/785) hocası birkaç kişiden okumuşsa Nâfi yetmiş kişiden okumuştur.²⁰ Dolayısıyla kâriilerin daha

¹⁶ Cemalüddin Muhammed b. Mükrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994), 8/27; Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi takri'n-nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994) 2/699-700.

¹⁷ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerli (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabi, 2010), 190.

¹⁸ Ebü'l-Hasen Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1407/1987), 2/426-429.

¹⁹ Nasr Said, *el-İhtiyâr fi'l-kırâati'l-Kur'âniyye* (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2006), 59.

²⁰ Rivâyete göre Nâfi tâbiînin önde gelen yetmiş kırâat bilgininden ders okumuş. Bunlardan biri de on kırâat imamından biri olan Medine'li Ebû Ca`fer el-Ka`ka'dır. Nafi diğer hocalarından olduğu gibi Ebû Ca`fer'den de aldığı kırâati elemeye tabi tutmuştur. Deyim yerindeyse biraz ondan biraz bundan diyerek seçimde bulunarak kendine göre bir disiplini olan kırâat ortaya koymuştur. Tercihle bulunurken Nâfi, daha kuvvetli veya yaygın olanını öncelemiş, tek kalan okuyuşları terk etmiştir. Sadece Ebû Ca`fer'den yetmiş yerde ayrı düştüğünü ifade etmektedir. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.), 62.

fazla seçeneğe ulaşma imkânının olması tercih sürecinin de hız ve yoğunluk kazanmasını sağlamıştır. İmamlar dönemi²¹ diye de adlandırılan bu dönemin kırâat imamları, hocalarından aldıkları birçok okuyuş (rivayet) arasından kendilerine göre seçimlerde bulunmuş, bu tercihlerinde istikrar sağlamış ve yetiştirdikleri talebelere de kendi tercihlerini okutunca rivayetlerden seçmeli kendilerine has bir kırâat ortaya çıkmıştır. Sonra bu okuyuşlar onlara nispet edilerek yaygınlık kazanmıştır.²²

Medine imamı Nâfî'in içlerinde Ebû Ca`fer'in (öl. 130/747) de bulunduğu yetmiş tâbiinden okuduğunu ve bunlar arasından tercihte bulunarak kendi kırâatini oluşturduğu rivayeti yaygındır.²³ Ebû Ca`fer'den kırâat öğrenmiş olmasına rağmen bu iki imamın kırâatlerinde benzer yönler bulunduğu gibi muhalif yönler de çoktur. Diğer kırâat imamlarından Ebû Amr (öl. 154/771), Kisâî (öl. 156/773), Ya`kûb (öl. 205/821) ve Halef'te (öl. 229/843) de benzer bir durum söz konusudur. Örneğin Ebû Amr, Mekke imamı İbn Kesîr'den (öl. 120/738) kırâat okumuş, ondan aldığı rivayetler olduğu gibi ona üç bin yerde de muhalefet etmiştir.²⁴ Bir diğeri imam Kisâî'dir. O da kendisi gibi Kûfe imamı olan Hamza'dan kırâat öğrenmiştir. Ancak başka hocalardan da okuyarak hem Hamza'dan aldığı hem de diğer elde ettiği rivayetlerden tercihler yapıp kendi

²¹ İmamlar dönemi dememizin sebebi daha sonra üzerinde ittifak edilerek belirlenecek olan mütevâtir kırâatlerin kendileriyle anıldığı kırâat imamlarının bu dönemde yaşamış olmalarıdır. Bununla birlikte, bu dönemin kırâat imamlarından müteşekkil olduğunu söylemek çok büyük bir hata olur. Bu dönemde tercihleriyle müstakilleşmiş, imamlarla aynı durumda olan onlarca kırâat bilgini vardır. Bunların içerisinde on kırâat imamının ön plana çıkması geniş halk kitleleri tarafından teveccüh görmeleri ve bu kırâatlerin, İbn Mücâhid'in dikkatini üzerlerine çekmeyi hak edecek niteliğe sahip olmalarıdır.

²² Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-İbâne an meâni'l-kırâât*, thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî (Mısır: Dâru'n-Nehda, ts.), 89; Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ*, 2/428-431; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/79; Abdulkayyûm b. Abdulgafûr Ebû Tâhir, *Safâhât fi ulûmi'l-kırâât* (Mekke: Mektebetü'l-Emdâdiyye, 1415/1994), 288; Fellâte, *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ*, 198-199.

²³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a* 62; Mekki, *el-İbâne*, 49; Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakâti ve'l-â'sâr* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1988), 109; Nebîl b. Muhammed İbrâhîm Âl-u İsmâîl, *İlmü'l-kırâât neş'etühû etvâruhû eseruhû fi'l-ulûmi's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421/2000), 182; Fellâte, *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ*, 315.

²⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 83; Mekki, *el-İbâne*, 50; Âl-u İsmâîl, *İlmü'l-kırâât*, 209.

kırâatini şekillendirmiştir. Üç yüz yerde hocası Hamza'ya ihtilaf ettiği söylenmektedir.²⁵ Ya`kûb el-Hadramî ise Ebû Amr, Kisâi ve Hamza'dan kırâat elde etmiştir.²⁶ Ancak İmam Ya`kûb, özellikle fers-i hurûfa dair tek kaldığı okuyuşlar gerçekleştirerek hocalarından farklı tercihte bulunduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışmamızda daha geniş bir şekilde ele alacağımız Halef b. Hişâm'ı da zikretmeliyiz. Halef, on kırâat imamından biridir ve tercih yapanlar arasında daha ön plana çıkmıştır. Çünkü Halef'in konumu diğer imamlardan farklıdır. O, hem bir imam hem de Hamza'nın iki râvisinden biridir. Halef, bir râvi olarak Hamza'nın kırâatini öğretmekle kalmamış, başkalarından elde ettiği rivayetler içerisinden seçimlerde bulunarak kendi kırâatini de ihtiyâr etmiştir.

Tercih eylemi kırâat imamlarından sonra da devam etmiştir. Hatta on kırâatin râvilerinden bazılarının tercihte bulunduğu ve bu tercihini nakilde bulunduğu hocasının kırâatine ilave etmiştir. Bunun en dikkat çekici örneği Hafs'ın (öl. 190/805) Âsım'dan (öl. 127/745) rivayet ettiği " *اللّٰه الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ مُّ* " ayetindeki " *ضَعْفٍ* " kelimesini fethalı olarak hocasından aldığı şekliyle aktarmasının yanı sıra " *ضَعْفٍ* " şeklinde dammeli olarak da rivayet etmesidir. Bu örnek için Hafs'ın, hocasından farklı bir tercihte bulunduğu tek okuyuş olduğu söylenmektedir.²⁸ Yine Âsım'ın râvî'lerinden biri olan İbn İyâz el-Esedî'nin de kırâatte tercih yaptığı söylenmektedir. Kaynaklarda yer aldığına göre bu zat " *الم(*)الله لا اله الا هو الحي القيوم* " ²⁹ ayetleri arasındaki geçişte lafzatullah'ın hemzesini hemze-i kat' olarak ihtiyâr etmiştir.³⁰ Bir başka örnek de İbn Âmir'in öğrencilerine aittir. Rivayete göre İbn Zekvân (öl. 242/856) kendisinden İbn Âmir'in kırâatini öğrendiği Eyyûb b. Temîm'e (öl. 198/813) "Sen Yahya b. el-Hâris'in (öl. 145/782) kırâatini okuyorsun değil mi?" diye sorunca, ona: " *evet Yâsîn sûresindeki "جِبِلًا"* kelimesi dışında tümüyle ondan aldığımı okuyorum" diye cevap vermiştir.³¹

²⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 78; Mekki, *el-İbâne*, 50; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/112.

²⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/157; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 2/336.

²⁷ er-Rûm 30/54.

²⁸ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 309.

²⁹ Âl-i İmrân 3/1-2.

³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/181.

³¹ Âl-u İsmâil, *İlmü'l-kırâat*, 243.

Üçüncü asrın sonlarına doğru bir yandan kırâatler yazıya aktarılmış, diğer yandan belli bölgelerde kırâat ilminde temayüz etmiş imamlar geniş halk kitleleri tarafından hüsnü kabul görerek yaşadıkları bölgelerde müracaat makamı olmuştur. Bazı âlimlere göre kırâatlerin sınırlandırılmasıyla birlikte artık tercihe yönelik bir ihtiyaç da kalmamıştır. Onlardan birisi de bu eylemi gerçekleştiren İbn Mücâhid'dir. "Kendisine, şeyh neden tercihte bulunmuyor?" şeklinde yöneltilen bir soruya İbn Mücâhid şöyle cevap vermiştir: "Biz hocalarımızdan öğrendiklerimizi koruma gayretinde olmalıyız. Zira bizden sonrakilerin okuyacağı bir kırâat ihtiyâr etmemizdense bu daha elzemdir."³² Buna karşın sınırlama eylemi gerçekleşmesine rağmen tercihin devam ettiğini düşünen hatta icra edenlere örnek olarak Mekki b. Ebî Tâlib'i (öl. 437/1045) gösterebiliriz. Mekki, *el-Keşf* isimli eserinin mukaddimesinde "ferş-i hurûfu nasıl ve niçin okunduğu şekliyle her farklı okuyanın hüccetini açıkladıktan sonra üstatlarımızın yaptığı gibi ben de kendi tercihimini ve tercih etme gerekçemi açıklayacağım"³³ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Benzer bir uygulama Ebû Amr ed-Dâni (öl. 444/1053) için de söz konusudur.³⁴ Bunların dışında Ebû Hatim es-Sicistâni (öl. 255/869), Ebü'l-Kâsım el-Hüzelî (öl. 465/1073) gibi âlimlerin zaman zaman tercihlerde bulunduğunu ifade eden rivayetlerle karşılaşmaktayız.³⁵

Hız. Osman'ın istinsâh eyleminden sonra resm-i mushaf kırâatler için bir geçerlilik ölçütü olunca kırâatle ilgilenen kişiler sahih rivayetlere ulaşma çabasına yönelmiş, her bir kuşakta öncü şahsiyetler ortaya çıkmış ve derledikleri sahih isnada sahip rivayetler arasından tercihte bulunarak müstakil bir kırâat ortaya koymuştur. İbn Mücâhid'in yapmış olduğu tasnife göre yedi kurrânın ve daha sonra İbnü'l-Cezerî'nin tasnifine göre³⁶ bu yediye eklenen üç kurrâ ile

³² Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/271.

³³ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Keşf an vüçûhi'l-kurrâti's-seb'i ve ilelihâ ve hiccihâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 1/5.

³⁴ Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dâni, *Câmiu'l-beyân fi'l-kurrâti's-seb'i'l-meşhûreti*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 412, 425, 708; Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî, *Kitâbü'l-İdğâmi'l-kebîr*, thk. Abdurrahmân Hasan el-Ârif (Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 1424), 118, 123, 148; Saîd, *el-İhtiyâr fi'l-kurrâti*, 61.

³⁵ Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cibâre İbn Ukeyl el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kurrâti'l-aşri ve'l-erbeîne'z-zâideti aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid er-Rufâi (Cidde: Müessesetü Semâ, 2007), 9; Saîd, *el-İhtiyâr*, 80.

³⁶ İbnü'l-Cezerî kırâatleri ona tamamlarken İbn Mihrân en-Neysâbüri'nin tespitini esas almıştır. İbn Mihrân, İbn Mücâhid'ten hemen sonra kırâatlerin yedi ile sınırlandırılmayacağını ifade

birlikte on kurrânın tercihi geçerlilik kazanmış, ulema ve toplum bu sınırlandırma ve sınıflandırmayı olumlu karşılayınca tercih süreci büyük oranda nihai şeklini almıştır.³⁷ Bu süreçten sonra çok sınırlı olarak bazı tercih ifadelerine denk gelsek de yeni bir kırâatin oluşması noktasında bir gelişme olmamıştır.

1.1. Tercihi Etkileyen Sebepler

Tercihle bulunan her bir kırâat ehli, seçimini yaparken bir kısmını göz ardı edemeyeceği birtakım koşulların etkisinde kalmıştır. Tercihi etkileyen sebepler olarak bunları dört başlıkta toplayabiliriz.

1. Tercihe konu olan kırâatin kolay olması önemli etkenlerden biridir. Nitekim Zehebî'nin (öl. 748/1348) aktardığına göre, babası Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) hakkında bilgi veren oğlu Abdullah babasının, med'lerin uzunluğu, imâle ve bazı hemze uygulamaları sebebiyle Hamza'nın kırâatinden hoşlanmadığını söylerdi.³⁸ Başka bir rivayette Endülüs cami imamlarının tilavetlerini Verş kırâatine göre yaptığı ifade edilir. Çünkü Verş, hemze'lerde teshil uygulaması yapar, bu da okuyuşa kolaylık katardı.³⁹ Buna benzer bir durum olarak idğâm, sekte, med ölçüleri, imâle, işmâm, nakil, ibdâl vb. usûl uygulamaları herkese aynı oranda cazip gelmeyebilir. Dolayısıyla kırâatte telaffuz kolaylığı veya dile, kulağa hoş gelmesi bir kârî'in tercihini etkileyen önemli bir unsurdur diyebiliriz.

2. Bir kırâatin dilbilim yönüyle daha yaygın, gramer temelinin daha ispatlanabilir bir zemine oturması o kırâatin tercih edilebilirliğini önemli ölçüde et-

ederek belirlenen bu yedi kırâate en az onlar kadar güvenilir ve muteber Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Halef kırâatlerini ekleyerek on kırâate tamamlamış ve bu çalışmayı kaleme aldığı "el-Ğâye fî'l-kırâati'l-`aşr" isimli eseriyle kalıcı kılmıştır. İbnü'l-Cezerî'nin yaptığı bu tespit eylemini beş asır sonra yazmış olduğu eserlerle daha bilinir hale getirerek İslam dünyasında on kırâatin geçerliliğini sağlamak olmuştur. bk. Osman Bayraktutan, "Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Nisan 2018), 138.

³⁷ Mekkî, *el-İbâne*, 86; İbnü'l-Cezerî, Neşr, 1/44-45; Bayraktutan, "Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi", 128-138.

³⁸ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/116; bu ve benzeri kayıtların analizi için bk. Aydın Kudat, *Kıraat ve Lugat İlimleri Bağlamında Hamza B. Habib ez-Zeyât*, (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 110-120.

³⁹ Musa Akpınar, "Kıraatlerde Tercih ve Tenkitlerin Kıraatlerin Sahihliği Açısından Değerlendirilmesi", *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/2 (2022), 96.

kilemektedir. Özellikle bazı kırâat ehlinin bir dil ekolünün mensubu oluşu yapacağı tercihlerde ekolünün dilsel kabullerinin belirleyici olmasını sağlamıştır. Kırâat farklılıklarında bir kısmının fasih diğer bir kısmının ise daha fasih olduğu hesaba katılırsa bazı durumlarda daha fasih olan kırâatin tercih edilmesi mümkün hale gelecektir.⁴⁰

3. Tek kalan okuyuşlara karşı birden çok kişinin mutabakat sağladığı okuyuşlar tercih için daha cazip gözükmektedir. Daha önce paylaştığımız bir rivayette Nâfi, iki kişinin ittifak ettiği okuyuşları alıp, tek kalanları bıraktığını ifade etmişti.⁴¹ Bu rivayetin, tek kalan okuyuşlarla amel edilmeyeceği anlamına gelmediğini ifade etmeliyiz. Burada anlatılmak istenenin iki sahih rivayet arasında bir tercih yapma durumu hâsıl olursa daha çok kişi tarafından nakledilen kırâatin tercihe şayan olacağıdır.

4. Kırâat imamlarının yapmış oldukları tercihlerde yaşadıkları çevrenin onlar üzerinde önemli ölçüde etkisi olduğunu, bu sebeple toplumun dilsel ve lehçesel anlayışını dikkate almak zorunda kaldığını düşünüyoruz. Bu bağlamda en dikkat çekici örnek Ebû Amr'ın idğâm uygulamalarına dair yaptığı tercihlerdir. Ebû Amr, Temim kabilesinin bir ferdidir. Temimliler ise idğâm ile konuşma özelliğine sahiptir.⁴² Bakıldığında Ebu Amr'ın diğer imamlar arasında, mukayese edilemeyecek düzeyde idğâma yer verdiği görülmektedir. O halde Ebû Amr'ın tercih yaparken içinde bulunduğu toplumu dikkate alarak her biri sahih olan kırâatler arasından idğâmlı okuyuşlara meylettığı sonucuna varmak mümkündür.⁴³

Toparlayacak olursak kırâatler, kendisine nispet edilen kişiler tarafından tercihlerde bulunularak sistematik ve bütüncül (Kur'ân'ın tümüne şamil) bir kırâat ortaya konulmasıyla oluşmuştur. Her kârî'in tercih anlayışı farklılık arz

⁴⁰ Bk. Aydın Kudat, "Kur'an kırâatı ile Arap dilbilimi münasebeti üzerine", 2020, Turkish Studies - Religion, 15 (1), 63-75. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.41596>, 70.

⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 61.

⁴² Mustafa Altundağ, "Sahih Kiraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 41.

⁴³ Geniş bilgi için bk. Cafer Yıldız, *On Kırâat Bağlamında İdğâm Olgusu* (İstanbul: Nida Akademi, 2023), 190-196.

etmiş olabilir. Ancak kırâati kabul gören hiçbir kârî sahih kırâatler için şart koşulan şu üç ölçütün dışına çıkmamıştır:

1. Hz. Peygamber'e kadar ulaşan sahih bir isnâd.
2. Bir yönüyle de olsa Arap dil bilimine uygunluk.
3. Mushaf-ı Osmâniye'ye bir ihtimalle de olsa muvafakat.⁴⁴

Her bir imamın ihtiyar ettiği kırâat bu şartları taşımak zorundadır. Kırâatlerin kişilere nispet edilmesi o kişilerin sahih rivayetler arasından yapmış oldukları tercih sebebiyledir. Eğer kırâatlerle ilgili bir içtihadan bahsedilecekse bunun sınırı imamın tercih yaparken bir rivayeti diğerine öncelemesiyle sınırlıdır. Aksi takdirde rivayetler arasında olmayan bir okuyuşun sahih bir kırâatin içinde bulunması söz konusu olur ki bu mümkün değildir.

Tercihle ilgili gelişim aşamalarını ele aldıktan sonra Halef'in rivayetini ve kırâatini ana hatlarıyla ele almak istiyoruz. Zira yukarıda da işaret edildiği üzere o hem Hamza'nın kırâatini rivayet eden bir râvi hem de onlu tasnifte (kırâât-i aşere) yer alan bir kırâat imamıdır. Halefin bu durumu tercihi daha iyi anlama noktasında oldukça iyi bir örnektir. Zira aynı kişiden iki kırâat sadır olmaktadır. Bunlardan birinde bir tarz üzere okurken (nakil, ibdâl, sekte yapması, idğâm esnasında ğunne yapmaması gibi), diğer okuyuşunda onun tam zıddını icra ettiği görülmektedir.

2. Halef b. Hişâm b. Sa'leb el-Esedî el-Bağdâdî (öl. 229/844)

Hicrî 150 yılında Irak'ın Femüssılh şehrinde doğmuştur. Bağdat'a göç ettiği için "el-Bağdâdî" nisbesiyle anılır. Erken yaşta Kur'ân eğitimiyle meşgul olmuş ve on üç yaşlarında eğitimciliğe talip olmuştur. Fazilet, güzel ahlak ve derin ilmiyle ilgili olarak kendisinden övgüyle bahsedilmiştir.⁴⁵

Halef, Irak bölgesinin önde gelen imamlarından kırâat eğitimi almış, râvileri aracılığıyla Âsım, Kisâî, Hamza ve Nâfi'in kırâatlerine vakıf olmuştur.⁴⁶

⁴⁴ Mekkî, *el-İbâne*, 51; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/9.

⁴⁵ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/208; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 246; Âl-u İsmâîl, *İlmü'l-kırâât*, 214; Tayyar Altıkulaç, "Verrâk (İshâk b. İbrâhîm)", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 43/237-238.

⁴⁶ Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/209; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/247; Fellâte, *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ*, 348.

Hamza'nın kırâatini okumuş, aldığı şekliyle talebelerine aktarmış; bu sebeple kırâatleri yedi ile sınırlandıran İbn Mücahid ve kırâatleri derleyen diğer ulema onun ismini Hamza'nın râvileri arasında ilk ikide zikretmiştir.⁴⁷ Halef, yaşadığı dönem itibarıyla Hamza'ya mülâki olmuş değildir. Hamza vefat ettiğinde Halef henüz dünyaya yeni gelmiştir. O, Hamza'nın kırâatini Süleym b. İsa ve Abdurrahmân b. Ebî Hammâd vasıtasıyla elde etmiştir.⁴⁸

Tüm kırâatlerde olduğu gibi râviler hocalarından aldıklarını sonraki kuşaklara ulaştırma çabasında olmuştur. Halef de elde ettiği Hamza kırâatini tarikler yoluyla rivayet etmiştir. İbnü'l-Cezerî'nin aktardığına göre Halef, Hamza'nın kırâatini İdris b. Abdülkerîm'e (öl. 292/904), o da İbn Osmân, İbn Miksem, İbn Sâlih ve el-Muttavvî'î adlı kişilere öğreterek sonraki nesillere ulaşmasını sağlamıştır.⁴⁹

Halef yedili tasnifte Hamza kırâatinin birinci râvisi olmakla birlikte onlu tasniflerde de onuncu imam olarak kırâat-i aşerede yer almıştır.⁵⁰ Halef'in Hamza'dan rivayet ettiğiyle onlu tasnifte zikredilen kırâati aynı değildir.⁵¹ Rivayet ettiği kırâat Hamza'nın, diğeri ise kendi tercihleridir. Râvi hocasından aldığını aynen aktaran kişiye denir.⁵² İmam ise aldığı rivayete diğer rivayetlerden dinlediğini de katarak o rivayeti özgün hale getiren kişidir.⁵³ Halef her iki kırâati de öğrencilerine okutmuştur. Ancak Hamza'nın kırâatini, herhangi bir tasarrufta bulunmadan talebelerine aktarmış; bu yüzden o kırâatin râvisi ol-

⁴⁷ Ebû Amr Osmân b. Saïd ed-Dânî, *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'i* (Beyrut: Dâtu'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 19; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/54.

⁴⁸ Zehebi, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/208; İbnü'l-Cezerî, *Gâye*, 1/247.

⁴⁹ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/158.

⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/54; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr Kastellânî, *Letâifu'l-işârât li funûni'l-kırâat*, thk. Merkezü'd-Dirâsati'l-Kur'âniyye (Suudi Arabistan: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1434), 1/181; Dimyâtî, *İthâf*, 12.

⁵¹ Aydın Kudat, *Hamza B. Habib ez-Zeyyât*, 61.

⁵² Abdu'l-Âli b. Abdurrahman el-Mes`ûl, *Mu`cemu mustalehâti'l-kırâati'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bih* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 216.

⁵³ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto, 2022), 32; Emîn b. İdris b. Abdurrahmân Fellâte, *El-lhtiyâr İnde'l-Kurrâ Mefhûmuhû, Merâhiluhû ve Eseruhû fi'l-Kırâat* (el-Memleketü'l-Arabiyetü's-Suûdiyye: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1421), 88.

muştur. Diğer yandan Hamza'dan öğrendiklerinden dilediğini almış, diğer hocalarından da dilediğini alarak bir kırâat ihtiyâr etmiştir. Bu kırâati öğrencilerine öğretirken kendi tercihi olarak okutmuştur. Talebeleri bu kırâati benimseyip, onlarda öğrencilerine okutunca Halef, oluşturduğu bu kırâatin imamı olarak kayıtlara geçmiştir.

Bilindiği üzere imamların kırâatlerini öğrettikleri talebeler arasından ikişer râvi belirlenmiştir. İmam olarak Halef'in iki râvisi İdrîs b. Abdülkerîm ile İshâk b. İbrâhîm el-Verrâk'tır (öl. 286/899). Her iki râvinin de üçer tariki bulunmaktadır. İshâk'ın tarikleri İbn Ebî Ömer, Muhammed b. İshâk ve el-Bursâtî; İdrîs'in tarikleri de eş-Şattî, el-Muttavvî'î ve el-Katî'î'dir.⁵⁴

2.1. Halef'in İmam Hamza'dan Rivayeti ile Kendi Tercihinin (Kırâati) Mukayesesi

Zikrettiğimiz üzere kırâatin Hamza'ya nispet edilmesi onun, sahih rivayetler arasından yapmış olduğu tercihleri sebebiyledir. Halef, Hamza'nın kırâatini aktaran bir râvidir. Süleym b. İsa'dan öğrendiği Hamza kırâatini aldığı şekliyle öğrencilerine aktarmıştır. Halef'in Hamza'dan yaptığı rivayette diğer kurrâda bulunmayan bazı okuyuş hususiyetleri bulunmaktadır. Özellikle tenvin veya sakin nûn'un vâv ve yâ'ya gunnesiz idğâmı⁵⁵ ve bazı işmâm,⁵⁶ sekte⁵⁷ ve teshil⁵⁸ uygulamalarını örnek olarak zikredebiliriz.

Kırâat farklılıkları, usûl ve ferşî farklılıklar olmak üzere iki kısma ayrılır. Halef'in rivayetiyle kırâati arasındaki farkın genellikle usûle dair konularda olduğu gözlemlenmiştir. Ferş-i hurûfa dair farklılıklarda büyük oranda benzerlik ön planda olsa da yer yer Hamza'dan rivayet ettiği okuyuşlara kendi kırâatinde muhalif tercihler ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Halef'in rivayet ve kırâati bağlamında usûl ve ferşî farklılıklara dair uygulama örneklerine ana

⁵⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân en-Nisâbü'rî İbn Mihrân, *el-Gâye fi'l-kırâati'l-aşri* (Riyad: Dâru's-Şevâf, 1990), 129; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâ*, 1/209; Altıkulaç, "Verrâk, İshâk b. İbrâhîm", 43/61; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/188-190; Tayyar Altıkulaç, "İdrîs b. Abdülkerîm", *DİA* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 21/484.

⁵⁵ Dimyâtî, *İthâf*, 47.

⁵⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 163.

⁵⁷ Dimyâtî, *İthâf*, 86-87.

⁵⁸ Dimyâtî, *İthâf*, 98.

hatlarıyla değinmek konuyu daha net ortaya koyacaktır.

2.1.1. Usûl Farklılığı

Bir hükmün genele tatbik edildiği uygulama, diğer bir ifadeyle hükmü bir tarz üzere devam eden kırâat şekillerine usûl farklılıkları denir.⁵⁹ Bu tür uygulamalar lehçesel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bunların mushaf hattında değişikliği gerektirecek bir etkisi olmayıp, farklılık sadece seslendirmede olmaktadır.⁶⁰ Bu yüzden bunlara fonetik farklılıklar da denilebilmektedir. Bir örnek verecek olursak; “النصارى، الهدى، مثواكم، يحيى، موسى، سعى، يخشى، أتي” gibi kelimeler imâle ile okunmaya uygun kelimelerdir.⁶¹ İmâle, fetha olan harekeyi kesraya, elifi yâ’ya meylettirerek okumaya denir.⁶² Örnek kelimelerdeki aslı yâ olan, hatta yâ şeklinde yazılan eliflerin mâkablindeki fetha harekeyi fetha ile okuyan kurrâya karşı Hamza, Kisâi ve Halef’ü’l-Âşir kesraya yaklaştırarak; Verş ise fetha ile imâle arası bir ses (beyne/taklîl) ile okumaktadır.⁶³ Telaffuzları aynı olan bu kelimelerin kırâat edilme şekilleri ne kadar farklılık gösterse de yazılış olarak hepsi de aynı kalmaktadır. Usûle dair birkaç meseleyi Halef’in râvi olarak okuyuşuyla imam olarak tercihlerini karşılaştırma yaparak konuyu detaylandırmaya çalışalım.

Besmele

Her önemli işe başlarken söylenen ve Neml sûresinin 30. ayetinin bir bölümü olan “بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ” lafzına besmele denmektedir.⁶⁴ Besmelenin hangi sûreden bir ayet olup olmadığı ve söylenen söylenmemesi hususundaki fikhî

⁵⁹ Mes`ûl, *Mu`cemu mustalehâti'l-kırâât*, 86; Yaşar Akaslan, “Kırâat İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2017), 218-219.

⁶⁰ Dağ, *Geleneksel Kırâat Algısı*, 57-58.

⁶¹ Hamza ve Halef’e özgü imâle yapılan kelimeler tablosu için bk. Kudat, *Hamza b. Habib ez-Zeyyât*, 133-143.

⁶² Mekkî, *el-Keşf*, 1/168; Mes`ûl, *Mu`cemu mustalehâti'l-kırâât*, 96; İbrahim b. Saïd ed-Düserî, *Muhtasaru'l-İbârât li Mu`cemi Mustalehâti'l-Kırâât* (Riyad: Dâru'l-Hadâra, 2008), 31.

⁶³ Dâni, *Teysir*, 45-49; Dimyâti, *İthâf*, 103.

⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmi`*, 1/142.

ihtilafları ilgili çalışmaya yönlendirerek⁶⁵ bizler kıraat imamlarının sûre başlarında ve sûre geçişlerindeki tercihlerine kısaca temas etmek istiyoruz.

Kur'ân okumaya sûre başından başlanmasıyla ilgili imamların tümünden gelen dört farklı okuyuş bulunmaktadır. Bunlar istiâze, besmele ve sûre başı olan ayeti birbirine 1-vaslederek, 2-vakfederek, 3-istiâze sonunda vasledip, besmele sonunda vakfederek ve 4-istiâze sonunda vakfedip, besmele sonunda vaslederek okuma şeklidir.⁶⁶ Besmelenin sûre başında okunmasıyla ilgili bir ittifak söz konusu iken aynı durum sûre geçişlerinde geçerli değildir. Sûre geçişlerinde (Enfâl'den Tevbe'ye geçiş hariç) besmeleyi okuyanlar, okumayanlar ve her iki şekli de uygulayanlar olmak üzere imamlar üç gruba ayrılmıştır. Kâlûn, İbn Kesîr, Âsım, Kisâi ve Ebû Ca`fer besmele ile, Hamza ve Halef besmelesiz ve Verş, Ebû Amr, İbn Âmir ve Ya`kûb hem besmele hem de besmelesiz olmak üzere iki şekilde okumaktadır.⁶⁷ İbnü'l-Cezerî'nin verdiği bilgiye göre Halef'in Hamza'dan rivayet ettiği kıraate göre bir sûreden diğerine geçiş yapılırken besmele okunmaz ve önceki sûrenin bitiminde sekte yapmaksızın diğer sûreye öyle başlanır. Halef, imam olarak bu okuyuşun aynısını icra etmekle birlikte bir diğer okuyuş olarak yine besmele çekmeksizin sekte yaparak sûreler arasında geçiş yapmaktadır.⁶⁸

Özetle Halef, Hamza'nın râvisi olarak yalnız vasıl bilâ besmele, imam olarak ise hem vasıl bilâ besmele hem de sekte bilâ besmele ile okumaktadır.

Cemî Mîm'i (م) Öncesindeki He'nin (ه) Durumu

Bu he (ه), cemî müzekker zamirinde görülür. "عَلَيْهِمْ خَفِيطًا", "رَبِّهِمُ اللَّهُ", "بِهِمُ الْأَشْبَاب", "إِلَيْهِمْ أَمْوَالُهُمْ" kelimelerinde olduğu üzere fiil, isim ve harflere bitişmektedir. Kıraat açısından burada konu he'nin (ه) harekesinin dammeye dönüşüp dönüşmeyeceğidir. Halef, râvi olarak genellikle bu gibi durumlarda he'yi (ه) damme ile

⁶⁵ Bk. Enes Temel, *Kıraat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İsti`âze, Besmele ve İdgâm* (Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 72-93.

⁶⁶ Abdullah Efendizâde, *Umdetü'l-hallân fi izâh-i zübdetü'l-irfân*, (İstanbul: Asitane Yayıncılık, ts), 16-17.

⁶⁷ Ebü'l-Hasan Tâhir b. Abdülmün`im İbn Galbûn, *et-Tezkira fi'l-kıraat*, thk. Saîd Salih Zaîme (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 2001), 21; Dâni, *Teyssîr*, 26; İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/259.

⁶⁸ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/259.

okur. İmam olarak ise he’den (هـ) sonraki mîm’in (م) durumuna göre hareket eder. Mîm (م) dammeliyse he’yi (هـ) de dammeyle değilse kesrayla okur.⁶⁹ Bu durumda Halef yukarıdaki örneklerden yalnız “يُرِيهِمُ اللَّهُ” ayetini⁷⁰ he’nin (هـ) dammesiyle “يُرِيهِمُ اللَّهُ” şeklinde, diğerlerini ise harekelendiği şekliyle kesralı olarak okur.⁷¹

Med

Medd-i tabii üzerine ilave edilen (fer’i) medlerin miktarı konusu ihtilaflıdır. Özellikle munfasıl ve muttasıl grubunda Hamza beş elif ile tûl ashabından sayılırken imam Halef ise üç elif miktarıyla tevassut ashabı arasında bulunur.⁷²

Hemzeteyn

Kırâatin en detaylı ve karmaşık konularındandır. İki hemzenin art arda gelmesidir. İki hemze bir kelimedede veya ayrı ayrı kelimelerde de bulunabilir. Hemzelerin hareke durumları da okunuşunu değiştiren bir etki olabilmektedir. Bir kelimedede olana örnek olarak “أَأَنْذَرْتَهُمْ، أَوْ أَنْبَأْتَهُمْ” kelimelerini, ayrı kelimelerde olana ise “الْبِعَاءُ إِذْ، جَاءَ أَمَةً، سُوءُ أَعْمَالِهِمْ” örneklerini verebiliriz. Halef gerek râvi gerekse imam olarak tüm hemzeleri tahkik⁷³ üzere okur.⁷⁴

İmâle

Tam bir dönüşüm olmaksızın fetha harekeyi kesraya veya elifi yâ’ya (ي)

⁶⁹ Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâti, *İthâfu fudalâi beşer bi’l-kırâati’l-erbeate aşer*, thk. Enes Mihre (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1427/2006), 164-165.

⁷⁰ Örnek olarak zikrettiğimiz ayette mîm (م) kendinden sonraki kelimeye vasledilerek okunmaktadır. Bu gibi durumlarda Halef he (هـ) harfini dammeleyerek okumaktadır. Eğer mîm (م) sâkin olursa o takdirde he’yi (هـ) kesrayla okumaktadır.

⁷¹ Dimyâti, *İthâf*, 164; İbn Mihrân, *el-Gâye*, 140-142.

⁷² İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/321-330; Medlerle ilgili geniş bilgi için bk. Hayrunnisa Nefes, *Tecvid İlmî Açısından Cevâhiru’l-ikyân fi şerhi umdeti’l-irfân* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 297-305.

⁷³ Hemzeyi mahreç ve sıfatları itibarıyla hakkını vererek okumaya tahkik denir. Dûserî, *Muhtasaru’l-ibârât*, 43.

⁷⁴ İbn Galbûn, *Tezkira*, 77-82; Dâni, *Teysîr*, 36; İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/382-390; Dimyâti, *İthâf*, 64-74.

yaklaştırmaya imâle denir.⁷⁵ Birçok farklı kelime yapılarında görülebilir. Ancak genel anlamda kelimenin sonunda veya ortasında yâ (ى) olduğunda ortaya çıkar.⁷⁶ Yâ (ى) şeklinde de elif (إ) şeklinde de yazılabilir. Hamza ve Halef en çok imâle yapanlar arasındadır. “أتى، يَرْضَى، سَوَّى، أَدَّى، كُفِّى، الهوى، الرِّبَا، مُوسَى، تَرَى، يَتَوَازَى، شَاءَ، جَاءَ، تَوْرَةَ” gibi kelimelerde her ikisi de imâle yapmaktadır. Halef’in hem râvi olup, imam olarak yapmadığı hem de imam olarak yapıp râvi olarak yapmadığı imâleler bulunmaktadır.⁷⁷ Örneğin Halef “إِنَاءَ، خَابَ، خَافَ، حَاقَ، زَاغَ، ضَاقَ، الْبَوَارِ، الْفَهَارِ، إِنَاءَ” kelimelerinde Hamza’dan imâle uygulaması rivayet ederken; imam olarak bunlarda imâleyi tercih etmemiştir. Buna karşın “الرِّوَايَا، اللَّابِرَارِ” kelimelerinde de imam olarak imâle yapmış, fakat râvi olarak yapmamıştır.⁷⁸

İbdâl

Mâkablindeki hareketin cinsine göre hemzenin, yerine vâv, yâ veya elif koyarak med harfine dönüştürülmesidir.⁷⁹ Halef’in Hamza’dan yapmış olduğu rivayete göre ibdâl, sadece hemzenin içinde bulunduğu kelimedeki vakfedilmesi halinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin “يُؤْمِنُونَ، لُؤْلُؤًا، يَشَاءُ، السُّفْهَاءُ” gibi kelimelerde vakfedilmesi halinde hemzeyi ibdâl ile okur. Halef imam olarak bu tür durumlarda ibdâl yapmaz, tahkik ile okur. İbdâli sadece “الذِّئْبُ”⁸⁰ ve “يَأْجُوجُ وَّ مَاأْجُوجُ”⁸¹ kelimelerinde uygulamaktadır.⁸²

İşmâm

İşmâmı, İbnü’l-Cezerî, genel anlamını dikkate alarak “ses çıkarmadan harekeye işaret etmektir” şeklinde tanımlamaktadır.⁸³ Konunun detayına inildiğinde ise işmâmın dört çeşidinin olduğu görülür. Bunlar, bir sakin harften

⁷⁵ Ebû Ali el-Fârisî el-Hüseyn b. Ahmed b. Süleymân b. Ebân, *Kitâbü't-Tekmile*, thk. Kâzım Bahru'l-Mercân (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999), 536; Dûserî, *Muhtasaru'l-ibârât*, 31.

⁷⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/32; Dimyâtî, *İthâf*, 102.

⁷⁷ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/34-60; Dimyâtî, *İthâf*, 103-125.

⁷⁸ Geniş bilgi için bak. Cafer Yerlikaya, “Halef Kırâati Özeline Kırâatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2020), 327-328.

⁷⁹ Ebû Ali el-Fârisî, *Tekmile*, 233; Mes'ûl, *Mu'cemu mustalehâti'l-kirâât*, 30.

⁸⁰ Yûsuf, 12/12.

⁸¹ el-Kehf, 18/94; el-Enbiyâ, 21/96.

⁸² Dimyâtî, *İthâf*, 77.

⁸³ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/121.

sonra dudakları yummak, harfin başka bir harfle karışması, harekenin harekeyle karışması ve harekenin sükûna karışmasıdır.⁸⁴ Bizim burada ele alacağımız işmâm ise “harfin harfle karıştığı işmâm” olacaktır. Kırâat istilâhında harfi harfe karıştırmak demektir.⁸⁵ Bu bağlamda işmâmın konusu sâd (ص) harfidir. Kendisi cezimli olup, sonrasında dâl (د) harfi bulunan veya harekeli olan sâd (ص) harfinin, aynı mahreçten zây (ز) harfine dönüşmesiyle oluşur. Dönüşen bu zây (ز) kendi sıfatlarını taşımanın yanı sıra sâd’ın (ص) isti’lâ sıfatını da bulunduran bir harftir. Kırâat-i aşereden bu şekil işmâmı uygulayan yalnız Hamza ile Halefü’l-Âşîr’dir. Halef “أصدق، المصيطرون، أصدق، يصدفون، يصدر” kelimelerindeki tüm sâd (ص) harflerini işmâm ile rivayet ederken imam olarak sadece “أصدق، يصدر” kelimelerinde işmâm yapmıştır.⁸⁶

İdğâm

Kırâat ehlinin tarifine göre idğâm, iki harfi şeddeliymiş gibi tek harf olarak telaffuz etmektir.⁸⁷ Sağîr ve kebîr olmak üzere iki kısma ayrılır. İdğâma konu olan iki harften ilki sakîn olursa idğâm-ı sağîr, harekeli olursa idğâm-ı kebîr olur.⁸⁸ İdğâm usûl farklılıklarının önemli konuları arasındadır. Bu konuda Halef’in Hamza’dan yapmış olduğu rivayetlere imam olarak birçok yerde muhalefet ettiğini görmekteyiz. Örneğin Hamza idğâm-ı kebîr kapsamında “وحجى من و الصافات صفا، فالجزات زجرا، فالتاليات ذكرا، و الداريات ذكرا” kelimelerini, idğâm-ı sağîr kapsamında da “zâl’ı (ذ) zây’a (ز), lâm’ı (ل) tâ (ت) ve sâ’ya (ث), bâ’yı (ب) mîm’e (م) ve

⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Yaşar Akaslan, “Kıraat İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 43 (2017), 243-244.

⁸⁵ Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim Ebû Şâme, *İbrâzu’l-meânî min hurzi’l-emânî fi’l-kırâati’s-seb’i*, thk. İbrâhim Adve Avez (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, ts.), 71; Dûserî, *Muhtasarü’l-ibârât*, 26.

⁸⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 163.

⁸⁷ Dâni, *el-İdğâmü’l-kebîr*, 92; Ebû Ca’fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî İbnü’l-Bâziş, *el-İknâ’ fi’l-kırâati’s-seb’i*, thk. Abdimecid Katâmuş (Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1402/1982), 1/164; İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 1/274; Dimyâtî, *İthâf*, 30; Mes’ûl, *Mu’cemu mustalehâti’l-kırâat*, 58; Temel, *Kırâat ve Tecvîd İstilahları*, 85.

⁸⁸ Ebû Şâme, *İbrâzu’l-meânî*, 183.

sâ'yı (ث) tâ'ya (ت) idğâm ile okumasına karşın Halef imam olarak bu kelimelerde idğâm yapmamaktadır.⁸⁹ Ayrıca Halef iki yerde kendi tercihi olarak idğâm yapmasına rağmen Hamza'dan yapmış olduğu rivayetler arasında böyle bir idğâmı görmemekteyiz. Bu iki yer Yâsîn ile el-Kalem sûresinin ilk ayetleridir.⁹⁰ Buradaki idğâm mukatta'a harfi olan nûn'un (ن) vâv'a (و) katılmasıdır. Halef'in Hamza'ya muvafakat ettiği yerler de çoktur. Onlardan bir kısmı şunlardır: "مَنْ يَزِدْ، مَا مَكَّنِي، تَأْمُرُونِي" ve "zâl'in (ذ) (ج، ت)، dâl'in (د) (س، ش، ص)، ve tâ'nun (ت) (ج، ز، س، ث، ص، ظ) harflerine idğâmı". İdğâmla ilişkili olarak sâkin nûn'un vâv ve yâ'ya idğâmı esnasında ğunnenin devam edip etmeyeceği konusunda da bir farklılık göze çarpmaktadır. Öyle ki Hamza'nın iki râvisi arasında bile okuyuş birlikteliği yoktur. Hallâd idğâmı ğunneyle birlikte yaparken Halef sâkin nûn'un idğâmını ğunnesiz icra etmiştir. Halef'in imam olarak tercihine baktığımızda ise ğunneyi terk etmeyip hocasından tamamen farklı bir okuyuş ortaya koymuştur.⁹¹

Usûl farklılıkları konularının birçoğunu zikrettik. Çalışmamızın ölçeğini de dikkate alarak geri kalan birkaç konuyu zikretmeyeceğiz. Zira maksadımızı ifade etmemiz için ele aldıklarımız kâfidir. Bize önemli ölçüde değerlendirme imkânı sağlayan bu veriler ışığında şöyle bir sonuca varabiliriz:

Görüldüğü üzere Halef'in imam olarak tercihleriyle râvi olarak rivayetleri arasında dikkat çeken bir farklılık bulunmaktadır. Örneğin hemzeteyn konusunda olduğu üzere hocasıyla aynı okuyuşa sahipken; med ve ibdâl gibi hususlarda bariz bir tavır farkı görülmektedir. Ayrıca ele aldığımız konuların çoğunda hocasından rivayet ettiklerine kısmen muvafakat, kısmen de muhalefet etmiştir.

2.1.2. Ferş-i Hurûf Farklılığı

Hükümün sadece bir meseleye tahsis edilmesine ferşî farklılık denir.⁹² Ferşî ihtilaflar hemen hemen her sûrede bulunur ve nasıl okunacağı tek bir kurala göre belirlenmez. Her birisi için esas olan naklin olmasıdır. Ayrıca Ferş-i hurûf

⁸⁹ Dimyâtî, *İthâf*, 30-45.

⁹⁰ "ن وَالْقَلَمُ" el-Kalem, 68/1; "يَسِّ وَالْفَرَانَ" Yâsîn, 36/1-2.

⁹¹ Yıldız, *İdğâm Olgusu*, 141-145.

⁹² Mes'ûl, Mu'cemu mustalehâtî'l-krâât, 261; Düserî, Muhtasaru'l-ibârât, 86.

yer yer kelimenin şeklinde ve manasında ciddi oranda değişikliğe sebebiyet vermektedir.⁹³

Fâtihâ'dan Nâs'a kadar hemen hemen bütün sûrelerde ferş-i hurûfla ilgili farklılıkları görmek mümkündür. Buna karşın neredeyse tüm ayetlerde usûlle ilgili kırâat farklılığı olmasına karşın ferş-i hurûf on-on beş ayette bir denk gelir. Kur'ân'ın tümüne yönelik yaptığımız bir sayımda ferş-i hurûfun yaklaşık dokuz yüzü aşkın olduğu sonucuna ulaştık. Ferş-i hurûfa dair birkaç örnek sunarak farklılığın niteliğini daha somutlaştırmak isteriz.

Bakara sûresinde ferş-i hurûfa dair altmış dokuz kırâat farklılığı bulunmaktadır. Halef, Hamza'dan yapmış olduğu rivayete imam olarak on yerde ihtilaf etmiştir. Örneğin Hamza'dan yapmış olduğu rivayette "لَا تَعْبُدُونَ", "تَعْمَلُونَ", "لَيْسَ الْبِرُّ", "الْفُدُسُ", "إِثْمٌ", "لَيْسَ الْبِرُّ", "أَنْ يُخَافَا", "هَذَا هُزْأٌ", "فَادِنُو" ve "فَتَذَكَّرُ" şeklinde okuduğu kelimeleri imam olarak şu şekilde okumuştur: "لَا تَعْبُدُونَ", "تَعْمَلُونَ", "الْفُدُسُ", "إِثْمٌ", "لَيْسَ الْبِرُّ", "أَنْ يُخَافَا", "هَذَا هُزْأٌ", "فَادِنُو" ve "فَتَذَكَّرُ".⁹⁴

Âl-i İmrân sûresinde otuz dokuz ayette ferşî farklılık bulunur. Bunların altısı haricinde ittifak vardır. Altı örneğin hepsi de fillerin okunuşuyla ilgilidir. Çoğu bâb farklılığından kaynaklanan örnekler şu şekildedir: Hamza'dan olan rivayetinde Halef "حَسِبَ" fiilinin muzarisini dördüncü bâbtan "يَحْسَبُ" şeklinde fethalı okurken, kendi tercihi olarak altıncı bâbtan, yani kesralı okumuştur.⁹⁵ Diğer örneklerde Halef, Hamza'dan rivayetinde "يَقَاتِلُونَ" okuduğu kelimeyi kendi kırâatinde "يَقْتُلُونَ"; "يَبْشُرُكَ" kelimesini "يَبْشُرُكَ" ve "وَيَقُولُ.....وَقَاتَلَهُمْ.....وَيَقُولُ.....وَقَاتَلَهُمْ.....وَيَقُولُ.....وَقَاتَلَهُمْ" şeklinde okumayı tercih etmiştir.⁹⁶

Mâide sûresi yirmi altı ferş-i hurûf farklılığı barındırmakta olup, bunların dördünde Halef'in imam olarak tercihleriyle Hamza'dan yapmış olduğu rivayet arasında farklılık bulunmaktadır. Bunlardan Hamza'dan yaptığı rivayetinde "وَأَلْيَحْكُمْ" okuduğu kelimeyi imam Halef "قَاسِيَةً", "وَأَلْيَحْكُمْ" kelimesini "وَأَلْيَحْكُمْ", "وَأَلْيَحْكُمْ" ve "وَأَلْيَحْكُمْ" şeklinde okumuştur.⁹⁷

⁹³ Geniş bilgi için bk. Yaşar Akaslan, "Kırâat-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar", *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.

⁹⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/211-238; Dimyâtî, *İthâf*, 167-216.

⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/78, 178, 189.

⁹⁶ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/238-246; Dimyâtî, *İthâf*, 217-235.

“عَبَدَ الطَّاعُونَ” cümlesini “و عَبَدَ الطَّاعُونَ” ve “الغُيُوبَ” kelimesini “الغُيُوبَ” şeklinde okumuştur.⁹⁷

Ferş-i hurûfun Bakara’dan sonra en çok olduğu sûre En’âm sûresidir. Elli bir kırâat farklılığı bulunan sûrede Halef’in imam olarak farklı tercihte bulunduğu ayet sayısı ikidir. Birincisinde Hamza’nın aynı cümlede yer alıp, merfû okuduğu “لَا تُكْذِبُ... وَ نَكُونُ” kelimelerini Halef mansub; “أَلَا أَنْ تَكُونُ” ifadesini ise yâ ile “أَلَا أَنْ يَكُونُ” şeklinde okumayı tercih etmiştir.⁹⁸

Az da olsa diğer sûrelerde de Halef’in imam olarak tercih ettiğiyle râvi olarak rivayet ettiği okuyuşlar arasında ihtilaf söz konusudur. Tüm sûreleri birer birer saymanın gereği olmadığı kanaatindeyiz. Verilen bilgiler üzerinden yapacağımız değerlendirme Halef’in genel tavrını anlamaya yeterli olacaktır.

Ferş-i hurûfa dair kırâat farklılıklarının hareke, harf değişikliği, harf ziyade etme veya çıkarma, takdim, tehir gibi şekillerle tezahür ettiğini bilmekteyiz.⁹⁹ Herhangi bir usûl ve kıyasa dayanmaksızın gerçekleşen bu kırâat farklılıklarından imamların tercihte bulunmasının gerekçeleri farklılık gösterebilmiştir. Ancak kırâat imamlarının birçoğunun Arap dilbiliminde de mahir kişiler olduğu malumdur.¹⁰⁰ Bu sebeple imamların tercihlerini etkileyen birinci amilin dilsel gerekçeler olması kaçınılmazdır. Nitekim hüccet eserlerine bakıldığında bir kırâati tercih etmiş olmanın gerekçesi olarak dile dayalı açıklamaların daha yoğun kullanıldığı görülmektedir.¹⁰¹ İkinci bir tercih sebebi olarak çoğunluğun okuyuşuna uyma hassasiyeti gözetilmiş olabilir. Hal böyleyken Halef’in tercihlerinde neyi esas aldığına dair fikir yürütebilmek için onun imam olarak yapmış olduğu tercihlerde hangi hususların ön plana çıktığını görmek gerekir.

⁹⁷ İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 2/254-255; *Dimyâti*, *İthâf*, 250-259.

⁹⁸ İbnü’l-Cezerî, *Neşr*, 2/257-267; *Dimyâti*, *İthâf*, 260-279.

⁹⁹ Necati Tetik, “Bazı Kırâat Kavramları Açısından Günümüz Meallerine Kısa Bir Bakış ve Bazı Örnekler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2013), 199; Yaşar Akaslan, “Kırâati Aşere’de Ferş Yönünden Farklılıklar”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 8-28.

¹⁰⁰ Mehdi el-Mahzûmî, *Medresetü’l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti’l-lüğâ ve’n-nahw* (Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbâ el-Halebî ve Evlâdühû, 1958), 20; Yonis İnanç, *Teşekkül Sürecinde Nehiv-Kırâat İlişkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 169; Aydın Kudat, “Kur’ân Kırâati İle Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine”, *Türkisch Studies-Religion* 15(1) (2020), 70.

¹⁰¹ Kudat, *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*, 177-181.

Yaptığımız incelemede Halef'in yaptığı tercihlerde Hamza'ya şu yönlerde muhalefet ettiğini müşahede ettik.

1. Sülâsi fiillerin hangi bâbtan geleceği. Örneğin “يَحْسِبُ” fiilini geldiği tüm ayetlerde Halef altıncı bâbtan olmak üzere kesrayla “يَحْسِبُ” şeklinde okumuştur.¹⁰²

2. “عَمَّا يَعْمَلُونَ/تَعْمَلُونَ”¹⁰³ örneğinde olduğu üzere bazı muzari fiillerin gaib mi muhatap mı geleceği.¹⁰⁴

3. Fiilin sülâsi veya mezîd bâbtan gelmesi hususunda Hamza'nın sülâsi okuduğu birkaç fiili Halef if'âl ve tef'îl bâblarından okumayı tercih etmiştir. Bir yerde de de Hamza'nın mufâ'ale bâbından okumasına karşın o, sülâsiden okumuştur.¹⁰⁵

4. Fiilin malum veya meçhul gelmesi hususunda bir yerde Hamza'nın meçhul okuduğu kelimeyi (سَيَكْتُبُ)¹⁰⁶ Halef malum (سَكْتُبُ); bir yerde de Hamza'nın malum okuduğu (تَقَطَّعَ)¹⁰⁷ kelimesini Halef (تَقَطَّعَ) şeklinde okumuştur.¹⁰⁸

5. “الغُيُوبِ/الغُيُوبِ ، رِضْوَانِ/رِضْوَانِ ، يَبُوتِ/يَبُوتِ ، حَلِيَّتِهِمْ/حَلِيَّتِهِمْ ، عِيُونِ/عِيُونِ” gibi bazı isim veya mastarların ilk harfinin harekesinin iki ihtimalden hangisinin olacağı konusunda Hamza'ya muhalif bir durum sergilemiştir.¹⁰⁹

6. İ'rabla ilgili bazı ihtilaflı durumların merfû, mansub veya mecrûr okunmasıyla ilgili de farklı tercihler söz konusu olmuştur.¹¹⁰

Kırâat farklılıklarına baktığımızda tüm imamların, diğer imamlarda olmayan bir okuyuş şekliyle yalnız kaldığı örnekler mutlaka vardır. Bu durum o imamın, imam olma vasfını güçlendiren bir göstergedir. Burada asla imamlara

¹⁰² İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/236; Dimyâtî, *İthâf*, 212.

¹⁰³ el-Bakara, 2/85.

¹⁰⁴ Dimyâtî, *İthâf*, 184, 195.

¹⁰⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/238, 239, 273; Dimyâtî, *İthâf*, 221, 223, 293.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/181.

¹⁰⁷ el-A`râf, 7/110.

¹⁰⁸ Dimyâtî, *İthâf*, 233, 307.

¹⁰⁹ Dimyâtî, *İthâf*, 200, 237.

¹¹⁰ Dimyâtî, *İthâf*, 199, 213, 261, 305, 323.

bir halel getirme çabasında değil ki buna gücümüz de yetmez; lakin Kur'ân'ı baştan sona taradığımızda bine yakın ferş-i hurûfa dair kırâat farklılıkları arasında Halef'in tek kaldığı herhangi bir örneğe denk gelemedik. Bu durum onun, tercihte bulunurken "çoğunluğun okuyor olması" ilkesini daha fazla dikkate aldığını gösterir. Tercihlerinin yüzde doksanı Hamza'dan rivayet ettiğiyle aynıdır. Yüz yirmi yerde Hamza'dan farklı tercihte bulunmuştur. İbnü'l-Cezerî dikkatini çeken bu durum karşısında derinlemesine bir araştırma yaptığını ve şu sonuca ulaştığını ifade etmektedir: "Halef'in tercihleriyle ilgili incelemede bulundum. Gördüm ki Halef Kûfe İmamlarının okuyuşundan farklı bir tercihte bulunmamıştır. Sadece bir örnekte Âsım'ın Hafs rivayeti hariç diğer tüm Kûfe kurrâsı " وَ حَرَامٌ عَلَى قَرْيَةٍ " ¹¹¹ ayetini " وَ حَرْمٌ عَلَى قَرْيَةٍ " şeklinde elifsiz okurken Halef ve Hafs yazıldığı şekliyle elif ile okumuştur." ¹¹² Eleştirilerin de konusu olan bu durum, İbnü'l-Cezerî'nin, onu on kırâat imamı arasında saymasına engel olmamıştır.

Sonuç

Çalışmamızda da gördüğümüz üzere Halef örneği kırâatle rivayetin birbirinden ayrıldığı noktayı çok net ortaya koymaktadır. Anlıyoruz ki, kurrânın bir kısmına imam bir kısmına ise râvi denmesinin sebebi râvilerin hocalarından öğrendiklerini aynen aktarıp aktarmamasıyla ilgilidir. Kişi, bir hocadan kırâat okur; başka hocalardan da okur ve temelde bir hocasının okuyuşunu esas alarak bazı usûl ve ferşî farklılıklarda o kırâate diğer hocalardan öğrendiklerinden de bir şeyler katarsa ortaya yeni bir tarz çıkmış olur. Bu eylem o kişiye kırâat imamı olma vasfını kazandırmıştır. Şayet esas aldığı kırâatte bir değişiklik yapmadan tek hocadan aldığını o da öğrencilerine öylece aktarırsa bu durumda o kişi râvi olmuş olur. Ulaştığımız bir sonuç olarak gerek imam olsun gerekse râvi hiç kimse Hz. Peygambere ulaşan bir nakil silsilesi dışında Kur'ân'ın nüzul formatına aykırı düşecek herhangi bir okuyuş şeklini kırâat müktesebatına sokmuş değildir. Zira tercih olgusu bu durumu kontrol altında tutan bir mekânizma görevi yapmıştır.

Halefin, kırâatler tasnifinde Hamza'dan yapmış olduğu rivayette onun bi-

¹¹¹ el-Enbiyâ 21/95.

¹¹² İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/191.

rinci râvisi olarak adı geçmektedir. Halef'i râvi olarak tüm imam ve râviler arasında tek kaldığı okuyuş olarak sekte, idğâm-ı bilâ ğunne uygulamasıyla görmekteyiz. Ancak aynı Halef imam olarak yapmış olduğu kırâat tercihinde ne sekteye ne de idğâm-ı bilâ ğunneye yer vermemiştir. Demek ki Halef râvi olarak kendine sadece Hamza'nın kırâatini rivayet etmeyi bir görev bilmıştır. Bunun dışında şu okuyuş yerine şunu okuyayım dediği noktada imamlık süreci başlamıştır. Tabi imamlık birkaç tercihle olacak şey değildir. Müstakil bir kırâatten bahsedebilmek için öncelikle usûle dair bir veya birkaç farklılık ortaya koymak gerekir. İmam Halef'in kırâatine baktığımızda Hamza'dan yaptığı rivayete sekte, idğâm-ı bilâ ğunne, nakil, ibdâl gibi hususlarda aykırı tercihlerde bulunduğunu görmekteyiz. Buna fers-i hurûfla ilgili verdiğimiz ihtilaflar da eklendiğinde oldukça bir yekûn tutmaktadır. Bu da Halef'e yapmış olduğu tercihlerle kırâat imamı olma vasfını kazandırmıştır. Halef'in hem râvi hem de tercihleriyle müstakilleşen bir kırâat imamı olması bizlere tercih eyleminin, kırâatlerin son derece titizlikle korunarak sonraki kuşaklara aktarıldığını göstermektedir.

Günümüzde dahi okutulmaya devam eden on kırâat, ilk üç asırdaki tercih sürecinin en güzel meyvesidir. Her imam kırâatini oluştururken belli başlı esaslar çerçevesinde hareket etmiştir. En temel esas da tercihlerin, mutlaka sahih bir isnada sahip olmasıdır. Hiçbir imam kırâatini oluştururken hocalarından okuduğu rivayetler arasında yer almayan bir okuyuş ihdas etmemiştir. Kırâat disiplininde nesilden nesile aktarıla gelen "kırâat uyulan bir sünnettir" sözü bu anlayışın bir tezahürüdür. Bir diğer esas da her imamın tercih edeceği kırâatin, metin yapısı olarak Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği mushaflardan birine uymasındır.

Çalışmamızdan elde ettiğimiz bir sonuç da şudur ki, kırâat ilminin müstakil bir ilim dalı oluş sürecinde tercih olgusu, sahih olanla olmayanı birbirinden tefrik edip alternatif okuyuşları koruyarak Kur'ân lafız ve mana zenginliklerinin sonraki nesillere ulaşmasında kilit rol oynamıştır.

Kaynakça

Akaslan, Yaşar. "Kırâat İlmi Sistematiğinde Usûl Kavramları". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 43 (2017), 217-251.

Akaslan, Yaşar. "Kırâat-i Aşere'de Fers Yönünden Farklılıklar". *İslam Bilimleri*

Araştırmaları Dergisi 4 (2017), 6-31.

Akpınar, Musa. "Kıraatlerde Tercih ve Tenkitlerin Kıraatlerin Sahihliği Açısından Değerlendirilmesi". *Turkish Research Journal of Academic Social Science* 5/2 (2022), 92-100.

Altıkulaç, Tayyar. "İdrîs b. Abdülkerim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21/484. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Altıkulaç, Tayyar. "Verrâk (İshâk b. İbrâhîm)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43/61. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Altundağ, Mustafa. "Sahih Kıraatlerin Arap Lehçeleriyle İlişkisi Üzerine". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2001), 23-48.

Âl-u İsmâîl, Nebîl b. Muhammed İbrâhîm. *İlmü'l-kırâât neş'etühû etvâruhû eseruhû fi'l-ulûmi's-şer'iyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421/2000.

Bâlvâlî, Muhammed. *el-İhtiyâr fi'l-kırââti ve'r-resmi ve'd-dabt*. Mağrib, 1997.

Bayraktutan, Osman. "Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Nisan 2018), 121-144.

Bosat, Sait. "Kırâat İmamlarında İhtiyar Olgusu". *Hikmet Yurdu* 13/25 (2020), 1-17.

Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmiu's-sahîh*, thk. İz-zeddîn Dallî vd. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1433/2016.

Cankurt, Fatih. "Sahih ve Şâz Kırâat Farklılıkları Bağlamında Mufassal Süreler". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (Haziran 2024), 84-113.

Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-lugati ve sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Abdülğafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 2. Basım, 1979.

Cezâirî, Tâhir. *et-Tibyân liba'zi'l-mebâhisi'l-müteallikati bi'l-Kur'ân alâ tarîki'l-ityân*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Metbûâti'l-İslâmiyye, 1991.

Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Câmiu'l-beyân fi'l-kırââti's-seb'i'l-meşhûre*. thk.

Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Kitâbü'l-İdğâmi'l-kebîr*. thk. Abdurrahmân Hasan el-Ârif. Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 1424/2003.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd. *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâati's-seb'i*. Beyrut: Dâtu'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Dimyâti, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfu fudalâi beşer bi'l-kırâati'l-erbeate`aşer*. thk. Enes Mihre. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2006.

Düserî, İbrahim b. Saîd. *Muhtasaru'l-ibârât li mu`cemi mustalehâti'l-kırâât*. Riyâd: Dâru'l-Haddâra, 1429/2008.

Ebû Ali el-Fârisî, el-Hüseyn b. Ahmed b. Süleymân b. Ebân. *Kitâbü't-Tekmile*. thk. Kâzım Bahru'l-Mercân. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1999.

Ebû Şâme, Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim. *İbrâzu'l-meânî min hurzi'l-emânî fi'l-kırâati's-seb'i*. thk. İbrâhim Adve Avez. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.

Ebû Tâhir, Abdulkayyûm b. Abdulgafûr. *Safahât fi ulûmi'l-kırâât*. Mekke: Mek-tebetü'l-Emdâdiyye, 1415/1994.

Efendizâde, Abdullah. *Umdetü'l-Hallân fi îzâh-i zübdeti'l-`irfân*. İstanbul: Asitane Yayıncılık, ts.

Fellâte, Emîn b. İdrîs b. Abdurrahmân. *el-İhtiyâr inde'l-kurrâ mefhûmuhû, merâhi-luhû ve eseruhû fi'l-kırâât*. Suudi Arabistan: Câmî'atü Ummi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1421/2000.

Feyrûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Na'im el-'Arkemûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 2005.

Hâdî, Abdulhalîm b. Muhammed. *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye târîhuhâ, subûtuhâ, hücciyetuhâ ve ahkâmuhâ*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1999.

Hüzeli, Ebu'l-Kâsım Yusuf b. Ali b. Cibâre İbn Ukeyl. *el-Kâmil fi'l-kırâati'l-aşri ve'l-erbeîne'z-zâideti aleyhâ*. thk. Cemal b. es-Seyyid er-Rufâi. Cidde: Müessesetü Semâ, 2007.

İbn Galbûn, Ebü'l-Hasan Tâhir b. Abdülmün'im. *et-Tezkira fi'l-kırâât*. thk. Saîd

Salih Zaïme. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.

İbn Mihrân, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Mihrân en-Nîsâbüri. *el-Gâye fi'l-kırâati'l-`aşr*. Riyad: Dâru'ş-Şevâf, 2. Basım, 1990.

İbn Mücâhid, Ebû Bekir Ahmed b. Mûsa b. el-Abbâs. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Maârif, ts.

İbnü'l-Bâziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Halef el-Ensârî. *el-İknâ' fi'l-kırâati's-seb'i*. thk. Abdülmecid Katâmış. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1982.

İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-`aşr*. thk. Ali Muhammed Debbâğ. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, ts.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2006.

Kastellânî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Letâifu'l-işârât li fünûni'l-kırâât*. thk. Merkezü'd-Dirâsati'l-Kur'âniyye. Suudi Arabistan: Mecmeu'l-Melik Fahd, 1434.

Kudat, Aydın. *Kırâatları Hücetlendirmede Dilbilim Olgusu*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2016.

Kudat, Aydın. *Kıraat ve Lugat İlimleri Bağlamında Hamza B. Habib ez-Zeyyât*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.

Kudat, Aydın. "Kur'an Kırâati ile Arap Dilbilimi Münasebeti Üzerine". 2020. *Turkish Studies - Religion* 15 (1), 63-75. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.41596>.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebû Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2006.

Küçük, Cemil. "Mütevâtir Kıraat İmâmlarının Kıraatleri Tercih Yöntemi". *Van*

İlahiyat Dergisi 10/17 (Aralık 2022), 48-68.

Mahzûmî, Mehdî. *Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti'l-lüğa ve'n-nahv*. Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbâ el-Halebî ve Evlâdühü, 1958.

Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 2022.

Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlip el-Kaysî. *el-İbâne an meâni'l-kırâât*. thk. Abdulfettâh İsmâil Şelebî. Mısır: Dâru'n-Nehda, ts.

Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlip el-Kaysî. *el-Keşfan vüçûhi'l-kırââti's-seb'i ve ilelihâ ve hiccihâ*. thk. Muhyiddîn Ramadân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1984.

Mes'ûl, Abdu'l-Âlî b. Abdurrahman. *Mu'cemu mustalehâti'l-kırââti'l-Kur'âniyye ve mâ yetealleku bih*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.

Nefes, Hayrunnisa. *Tecvid İlmi Açısından Cevâhiru'l-ikyân fî şerhi umdeti'l-irfân*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.

Saîd, Nasr. *el-İhtiyâr fî'l-kırââti'l-Kur'âniyye*. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 2006.

Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddin Ali b. Muhammed. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Ali Hüseyin el-Bevâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1987.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Fevâz Ahmed Zümerli. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabi, 2010.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi takri'nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâreyâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1994.

Temel, Enes. *Kırâat İlminde Usûle Dâir Üç Mesele: İsti`âze, Besmele ve İdgâm*. Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd İstılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.

Uzun, Yakup. "Sahih Kıraatlerin Tespit Kriterlerinde Gelişme ve Genişleme". Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 54 (Haziran 2023),

261-282.

Ünal, Mehmet. "Bir Kırâat Terimi Olarak 'Hüccet'in Kavrmsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 69-83.

Yerlikaya, Cafer. "Halef Kırâati Özelinde Kırâatlerle İlgili Bazı Tahlil ve Tespitler". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2020), 307-344.

Yıldız, Cafer. *On Kırâat Bağlamında İdğâm Olgusu*. İstanbul: Nida Akademi, 2023.

Zehebî, Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr âle't-tabakâti ve'l-a'sâr*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1988.